

1821: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΝΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ¹

του Γιάννη Μηλιού

1. Η Επανάσταση και το κράτος της ως σημείο μη επιστροφής στη διαδικασία εμπέδωσης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί την τελική πολιτική συμπύκνωση της διαδικασίας διάλυσης των προκαπιταλιστικών («ασιατικών») παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων και της εμπέδωσης καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας. Ταυτόχρονα είναι αποτέλεσμα των νέων μορφών κοινωνικής συνοχής που αναδύονται με τη διάχυση του εθνικισμού, την εθνική πολιτικοποίηση των μαζών, που συνδέεται με την απαίτηση για αντιπροσώπευση και πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Η ενσωμάτωση-υπαγωγή της νέας αυτής εθνικιστικής κινητικότητας του πληθυσμού στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας περνάει μέσα από τις διαδικασίες κρατικής συγκρότησης και τον αλυτρωτισμό.

Η διαδικασία αυτή μετασχηματισμού είχε ξεκινήσει πριν από την έκρηξη της Επανάστασης, αλλά επιταχύνθηκε με το ξέσπασμά της. Με τη θεσμική-κρατική αποκρυστάλλωση των νέων σχέσεων στο νεοελληνικό κράτος, η διαδικασία μετασχηματισμού φτάνει, σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, στο σημείο μη επιστροφής της. Στα επόμενα θα επιχειρήσω να συνοψίσω ορισμένα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μέχρι αυτό το σημείο ανάλυσή μας.

Στο οικονομικό επίπεδο, η μετάβαση στις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας λάμβανε χώρα με την ανάπτυξη και επέκταση του χώρου κυριαρχίας του εμπορικού, εφοπλιστικού και μανουφακτουρικού κεφαλαίου και ταυτόχρονα με την παράλληλη διάλυση της συλλογικής-κοινοτικής κατοχής της γης και τη δημιουργία σχέσεων ατομικής κατοχής στην ύπαιθρο.

Στο πολιτικό επίπεδο, είχε ήδη πριν την Επανάσταση μετασχηματιστεί η πολιτική λειτουργία των κοινοτικών δομών, με τη μετατροπή των προεστών σε διαμεσολαβητές των συμφερόντων του εμπορικού κεφαλαίου, και σε πολιτικούς προστάτες των νέων κοινωνικών σχέσεων απέναντι στις επεμβάσεις του κεντρικού οθωμανικού κρατικού μηχανισμού. Ένας αντίστοιχος ρόλος επιφυλασσόταν, στο πλαίσιο των συντελούμενων κοινωνικών μετασχηματισμών και στους μέχρι τότε στρατιωτικούς άρχοντες, είτε αυτοί εντάσσονταν στους μηχανισμούς των κοινοτήτων (η περίπτωση της Πελοποννήσου και των νησιών), είτε αποτελούσαν αυτονομημένες δομές αρματολών και κλεφτών (η περίπτωση της Στερεάς Ελλάδας). Η Επανάσταση υπήγαγε αυτούς του στρατιωτικούς άρχοντες σε νέες δομές και ανέδειξε επίσης νέους στρατιωτικούς πρωταγωνιστές και ιεραρχίες.

Παράλληλα, πριν την Επανάσταση είχε διαμορφωθεί ένα ελληνικό αστικό πολιτικό προσωπικό στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας και στο εξωτερικό, το οποίο τροφοδότησε την Επανάσταση και το κράτος με σημαντικά στελέχη.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, η διαδικασία διάλυσης των ασιατικών (οικονομικών, θεσμικών, πολιτικών) κοινοτικών σχέσεων και μορφών εισήγαγε ακόμα και στην ύπαιθρο τη νέα ιδεολογία του εθνικισμού, παράλληλα με τις ιδεολογίες του φιλελευθερισμού, της «πολιτισμένης» οικονομικοκοινωνικής τάξης πραγμάτων κλπ.

¹ Το παρόν κείμενο αποτελεί το 7^ο κεφάλαιο του βιβλίου του συγγραφέα: *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2020.

Η Επανάσταση σήμαινε την αλματώδη εξέλιξη αυτής της διαδικασίας μετάβασης σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα.

Στο πολιτικό επίπεδο, διέλυσε τις μορφές τοπικής εξουσίας, έθεσε τα θεμέλια για τη συγκρότηση ενός τυπικά αστικού κρατικού μηχανισμού, ανέδειξε και εγκαθίδρυσε αστικά κόμματα και συνεπώς μια τυπικά αστική πολιτική σκηνή, επέβαλε τις καπιταλιστικές δικαιοακές μορφές, το καπιταλιστικό δίκαιο.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, εξασφαλίστηκε η κυριαρχία των αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων: ο εθνικισμός και η αστική πολιτική ιδεολογία κυριαρχούν πλέον σε σταθερή και μόνιμη βάση πάνω στις θρησκευτικές και κοινοτιστικές ιδεολογίες. Η χριστιανορθόδοξη ιδεολογία υποβάλλεται έτσι σε μια διαδικασία μετασχηματισμού, κάτω από την ηγεμονία των κυρίαρχων αστικών ιδεολογικών υποσυνόλων. Μόνο στις αυτόνομες (από τη νέα κρατική εξουσία) περιοχές, στις περιοχές που εξακολουθούσαν για ένα διάστημα να τροφοδοτούν τις ένοπλες συλλογικότητες των ληστών, θα συνεχίσουν ο χριστιανισμός και ο κοινοτισμός να αποτελούν τις κυρίαρχες ιδεολογικές μορφές (βλ. παρακάτω).

Στο οικονομικό, τέλος, επίπεδο, διαμορφώνονται με την Επανάσταση οι όροι για τη σταθερή και μόνιμη κυριαρχία του κεφαλαίου, με το εμπορικό και ναυτιλιακό κεφάλαιο να αποτελούν τις επικρατούσες μερίδες του, αλλά και τη βάση για την επέκταση και διάχυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στον χώρο της μεταποιητικής παραγωγής. Επιπλέον τίθεται σε κίνηση η διαδικασία γενίκευσης των σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας των αγροτών στη γη και εξασφαλίζεται η πρόσδεση της οικογενειακής αγροτικής οικονομίας στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και το αστικό κράτος· ως εκ τούτου, διασφαλίζεται μια βασική προϋπόθεση για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δηλαδή για την καπιταλιστική μεγέθυνση.

Όπως σημειώνει η Τζελίνα Χαρλαύτη:

«Στο περίφημο υπόμνημά του το 1803, ο Αδαμάντιος Κοραΐς έγραφε ότι ο ελληνικός χώρος βρίσκεται σε μια διεργασία ενοποίησης, μέσα από πυκνά δίκτυα, οικονομικά (εμπόριο, ναυσιπλοΐα), κοινωνικά (ευμάρεια, δυτικός τρόπος ζωής και συναλλαγής) και μορφωτικά (Τύπος, σχολεία, βιβλιοθήκες, εκδόσεις). Θεωρούσε ότι τα δίκτυα αυτά, που συντηρούνται από νεόκοπους αστούς και στηρίζονται και στελεχώνονται από τη διανοήση, ενοποιούν τις ελληνικές κοινωνίες. Ο εμπνευσμένος αυτός άνθρωπος διέγραψε το μοντέλο και τους μηχανισμούς δημιουργίας του ελληνικού κράτους και δεν έπεσε πολύ έξω. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι τα πρώτα σαράντα χρόνια της ύπαρξής του, από τους κύριους μοχλούς της οικονομικής ανάπτυξης του μικρού ελληνικού κράτους υπήρξαν το εμπόριο και η ναυτιλία» (Χαρλαύτη 2006: 421).

Όμως, στις προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης και μεγέθυνσης που μόλις παρουσιάσαμε επιγραμματικά (οικονομική, πολιτική, ιδεολογική κυριαρχία του κεφαλαίου, απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων), φαίνονταν να αντιπαρατίθενται δύο ανασταλτικοί παράγοντες: Οι οικονομικές καταστροφές και οι ανθρώπινες απώλειες που προκάλεσε ο επταετής πόλεμος, και η αντίσταση μερίδων του πληθυσμού ενάντια στη νέα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων – η οποία πήρε τη μορφή της ληστείας.

2. Το κεφάλαιο ως σχέση: Μανουφακτούρα, ναυτιλία, εμπόριο και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες

Ο πόλεμος για την ανεξαρτησία (1821-1827) είχε ως συνέπεια την καταστροφή ενός μεγάλου μέρους των μανουφακτουρικών επιχειρήσεων της χώρας. Σύμφωνα με τον

Κωστή Μοσκόφ, η αξία των προεπαναστατικών μανουφακτορικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά στη διάρκεια της Επανάστασης.² Και άλλοι συγγραφείς παρουσιάζουν μια ανάλογη εικόνα.³ Ακόμα κι αν η εκτίμηση αυτή μοιάζει να μην μπορεί να επαληθευτεί, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο πόλεμος είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία του πρώτου ελληνικού κράτους.

Μια ακριβέστερη εικόνα δίνει ο Στέργιος Μπαμπανάσης, ο οποίος θεωρεί ότι το ελληνικό εθνικό εισόδημα το 1830 ήταν 75% του εισοδήματος των αντίστοιχων περιοχών κατά το 1820 (Μπαμπανάσης 1985: 57). Την ίδια χρονιά (1830) αναφέρονται επτά βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολλές μανουφακτούρες που συγκεντρώνουν το 13,87% της συνολικής απασχόλησης της χώρας (Μπαμπανάσης 1985: 55). Φαίνεται δηλαδή ότι μετά το τέλος των εχθροπραξιών η οικονομική δραστηριότητα άρχισε να ανακάμπτει με μάλλον ταχείς ρυθμούς.⁴ Η εικόνα αυτή συνάδει με τα στοιχεία που έχουμε για τα δημόσια οικονομικά:

«Τα έσοδα του κράτους ηύξανον, ώστε από 8.530.000 γρόσια τον Φεβρουάριον του 1828, τον Απρίλιον του 1829 να εισπραχθώσιν 12.378.000 γρόσια, ήτοι να σημειωθεί αύξησις 51%»⁵ (Χουμανίδης 1990: 200).

Παράκτιες και ναυτικές-εμπορικές πόλεις που δεν καταστράφηκαν στη διάρκεια του πολέμου ή ανασυγκροτήθηκαν γρήγορα μετά το τέλος των εχθροπραξιών, όπως η Ύδρα, οι Σπέτσες, η Κορώνη, η Σκιάθος, η Σκόπελος, η Σαντορίνη, η Άνδρος, το Γαλαξίδι, η Αίγινα, η Μύκονος, αποτέλεσαν κέντρα μανουφακτορικής, ναυτιλιακής και διεθνούς εμπορικής δραστηριότητας. Με το τέλος του πολέμου τα κέντρα αυτά αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για πολλά από τα επιχειρηματικά δίκτυα Ελλήνων και ελληνόφωνων επιχειρηματιών που είχαν εξαπλωθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στη Ρωσία (βλ. και κεφ. 4). Χαρακτηριστική είναι την περίοδο αυτή η περίπτωση της Σύρου:

«Η Σύρος απετέλεσε κατά τον Αγώνα το καταφύγιον των εναπομεινάντων Ελλήνων φυγάδων εκ των ακτών της Μ. Ασίας, της Χίου και των Ψαρών [...] Μετά την Ανεξαρτησίαν, η Σύρος ευρέθη επί κεφαλής του εμπορίου, της βιομηχανίας και της ναυτιλίας, συγκεντρώσασα και τα απαραίτητα κεφάλαια [...]. Η Ερμούπολις, πρωτεύουσα της Σύρου, ήτο κατεσπαρμένη από ναυπηγεία, ώστε τα 8/10 των ελληνικών πλοίων να ναυπηγώνται εις αυτήν και μάλιστα να καθελκύεται τούτων ειδικός τύπος συριανού πλοίου. Τα ναυπηγεία της Ερμουπόλεως ειργάζοντο συνεχώς ως κυφέλαι δραστηριότητος προμηθεύουσαι εισοδήματα εις ναυπηγούς, ξυλουργούς, σιδηρουργούς, χαλκουργούς, σχοινεμπόρους και εμπόρους παντός είδους έχοντας σχέσιν με την ναυτιλίαν. Τα εισοδήματα αυτά λαμβανόμενα υπό χιλιάδων

² «Το βιοτεχνικό κεφάλαιο είχε φθάσει στο ζενίθ της ανάπτυξής του, [...] εκεί γύρω στα 1815, τα 200.000.000 χρυσά φράγκα· [...] τίποτα σχεδόν δεν διατηρήθηκε μέσα από τις καταστροφές του Αγώνα» (Μοσκόφ 1979: 136).

³ Οι Κατσούλης, Νικολινάκος και Φίλιας (1985: 470) υποστηρίζουν για τη στιγμή παράδοσης της εξουσίας στον Καποδίστρια (Ιανουάριος 1828): «Η χώρα βρισκόταν σε πλήρη στρατιωτική, διοικητική, οικονομική και ηθική κατάπτωση».

⁴ «Από τις οικιακές βιοτεχνίες της υπαίθρου, η κατεργασία του μεταξιού παίρνει διαστάσεις πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας, επικεντρωμένη ιδίως στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, αλλά και στην Άνδρο και την Τήνο, στις δεκαετίες 1830-1840, λόγω της μεγάλης ζήτησης από τη γαλλική μεταξοβιομηχανία. Οικοτεχνίες με εμπορευματικό χαρακτήρα υπήρχαν επίσης στην περιοχή της Λιβαδειάς-Αράχωβας (κατεργασία μαλλιού), στην Αργολίδα και αλλού» (Αγριαντώνη 2006: 223· βλ. και Αγριαντώνη 1986: 33-40). Για τη γρήγορη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής από το 1860, με επίκεντρο τον Πειραιά, το «Ελληνικό Μάντσεστερ», βλ. Τσοκόπουλος 1984 και Καμπούρογλου 1985.

⁵ Μάλλον εννοεί 45% (Γ.Μ.).

εργαζομένων, ειδικότητα πάσης φύσεως, εξήκουν διά την ζωήν της οικογενείας των αλλά και διά να αποταμιεύουν και να επενδύουν εις οικίας, κτήματα κλπ. [...] Επί δημαρχιακής περιόδου Γεωργίου Πετριτζή (1835-1837) συνεστήθησαν και εταιρίαί χάριν της πληρεστέρας συγκοινωνίας, ως η των ιστιοφόρων του Φεράλδη, ενώ από του 1837 δι' ενεργειών συνεστήθη πρακτορείον της ατμοπλοΐας Λούδ ίνα προωθηθή έτι περισσότερο το ανθούν ήδη εμπόριον της νήσου. Είτα ηκολούθησαν τα πρακτορεία των Γαλλικών “Θαλασσίων Διαπορθμεύσεων”, των “Ολλανδικών” της αιγυπτιακής εταιρίας “Κεδιβιέ”» (Χουμανίδης 1990: 252, 254· βλ. και Καρδάσης 1987).

Το ναυτιλιακό εμπόριο δεν έπαψε να αποτελεί νευραλγικό κλάδο της οικονομίας του ελληνικού κράτους, ούτε κατά τη δεύτερη φάση της Επανάστασης (1825-1827), παρά την προέλαση του Ιμπραήμ πασά και τις καταστροφές που προκάλεσε. Το 1830 καταγράφονται 285 ποντοπόρα πλοία (ιστιοφόρα) άνω των 60 τόνων, συνολικής χωρητικότητας 43.448 κόρων καθαρής χωρητικότητας (Χαρλαύτη 2006: 456· βλ. επίσης Ανδρέου 1934), που αποτελούν το ναυτιλιακό κεφάλαιο των Ελλήνων εφοπλιστών (βλ. και Λεονταρίτης 1996, Παπαθανασόπουλος 1983).

Το κεφάλαιο δεν είναι, όμως, κατά κύριο λόγο «πράγμα», τα μέσα παραγωγής (εν προκειμένω το σύνολο των εμπορικών πλοίων), αλλά κοινωνική σχέση παραγωγής αξίας και υπεραξίας· είναι με άλλα λόγια κοινωνική αναπαραγωγή σε διευρυνόμενη κλίμακα μιας ιδιαίτερης μορφής εκμετάλλευσης της εργασίας (βλ. αναλυτικά Μηλιός 2020-α: κεφ. 1-3), στην οποία εντάσσονται αφενός οι ιδιοκτήτες και διευθύνοντες την παραγωγική διαδικασία και αφετέρου οι άμεσα εργαζόμενοι και υφιστάμενοι την εκμετάλλευση. Επομένως, στο πλαίσιο αυτής της σχέσης απαιτείται η διαρκής, σε διευρυνόμενη κλίμακα, αναπαραγωγή τόσο των ιδιοκτητών-διευθυνόντων όσο και των άμεσα εργαζόμενων. Οι όροι αυτοί της διευρυνόμενης αναπαραγωγής του καπιταλισμού υφίσταντο από την πρώτη στιγμή ίδρυσης του ελληνικού κράτους και αποτέλεσαν τη βάση της περαιτέρω καπιταλιστικής μεγέθυνσης: μέσα σε σαράντα χρόνια, το 1870, ο ελληνικός εμπορικός στόλος αριθμούσε 2.360 πλοία (ιστιοφόρα και ατμόπλοια) 361.807 κόρων καθαρού φορτίου.⁶ Οι Έλληνες έμποροι και εφοπλιστές εξασφάλισαν, ήδη από το τέλος Επανάστασης, κεντρική-ηγεμονική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών της Νότιας Ρωσίας και της Ρουμανίας (των Ηγεμονιών), στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη.

Η δυναμική του εφοπλιστικού κεφαλαίου συμβάδιζε έτσι με μια αντίστοιχη δυναμική του εμπορικού και χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου: έμποροι και πλοιοκτήτες ήταν ταυτόχρονα τραπεζίτες, που διεύρυναν τον κύκλο εργασιών τους μέσω των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων τους και συνδέονταν με (ή ίδρυναν) επιχειρήσεις εκτός συνόρων (Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ηγεμονίες και Μικρά Ασία, Ρωσία) ή συνδέονταν με αλλοδαπές επιχειρήσεις.

«Η ισχυρή και κλειστή κάστα των χιωτών εμπόρων-τραπεζιτών της Σύρου συνιστά επίσης από δείγμα αυτής της συνεργασίας των εκτός με τους εντός. Στην ίδια περίοδο από τους πρώτους που επενδύουν σε μια πρώτη βιομηχανία της χώρας είναι αυτοί οι διεθνείς επιχειρηματίες» (Χαρλαύτη 2006: 453).⁷

⁶ «Τα 2.500 ελληνόκτητα ποντοπόρα πλοία του 1870 είχαν ναυπηγηθεί σχεδόν αποκλειστικά στα νησιά και τα λιμάνια του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους, είχαν ταξιδέψει αποκλειστικά με έλληνες ναυτικούς και ανήκαν σε έλληνες караβοκύρηδες. Όλο αυτό το εισόδημα από τις διεθνείς δραστηριότητες της ελληνικής ναυτιλίας διοχετεύθηκε στην οικονομική [...] ανάπτυξη της Ελλάδας» (Χαρλαύτη 2006: 432· βλ. και Καρδάσης 1993).

⁷ Για τον παραγωγικό χαρακτήρα (παραγωγή αξίας και υπεραξίας) του εμπορικού κεφαλαίου, βλ. Μηλιός 2020-α: 108-114.

Καθώς η Επανάσταση είχε καταργήσει όλες τις οικονομικές και θεσμικές-πολιτικές μορφές του «παλιού καθεστώτος», με άλλα λόγια είχε εξαλείψει τις όποιες ακόμα υφιστάμενες προκαπιταλιστικές μορφές απόσπασης πλεονάσματος και πολιτικής οργάνωσης (τιμάρια και ιεραρχημένες «ασιατικές» κοινότητες, απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στη γη και δασύματα κλπ.), είχε επομένως εξαλείψει τις σχέσεις ταξικής εξουσίας του οθωμανικού καθεστώτος, το κεφάλαιο αποτελούσε τη μοναδική μορφή εκμετάλλευσης και τη μοναδική άρχουσα τάξη στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφούσα πληθυσμιακή μερίδα στη χώρα ήταν οι μικροί αυτοσυντηρούμενοι αγρότες. Η άρχουσα αυτή τάξη είχε άλλωστε τη στήριξη του κράτους, σχεδόν από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του.⁸

Το ζήτημα που τίθεται εδώ, του πρώιμου (προβιομηχανικού) καπιταλισμού και των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποτέλεσε αντικείμενο της διαμάχης του Λένιν με τους Ναρόντικους κατά την περίοδο 1893-1897 (βλ. σχετικά Μηλιός 2020-α, κεφ. 3: 54-71). Σύμφωνα με την ανάλυση του Λένιν, την οποία στις βασικές της γραμμές υιοθετώ, ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός όχι όταν η πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελείται από μισθωτούς εργαζόμενους, ή ακόμα από εργαζόμενους που υπάγονται άτυπα στο εμπορικό κεφάλαιο (σχέσεις προαγοράς, βλ. κεφ. 4), αλλά όταν η κυρίαρχη τάξη είναι καπιταλιστική, δηλαδή όταν η κυρίαρχη μορφή υπερεργασίας παίρνει τη μορφή της υπεραξίας, και η καπιταλιστική εκμετάλλευση (μισθωτή σχέση και άτυπη υπαγωγή –τύπου «φασόν»– στο εμπορικό κεφάλαιο) αποτελεί την κύρια μορφή εκμετάλλευσης. Με άλλα λόγια, η σχέση κατόχου κεφαλαίου και άμεσα εργαζόμενου ήταν εκείνη από την οποία προερχόταν η κύρια μορφή πλεονάσματος και με βάση την οποία οικοδομούνταν η όλη κοινωνική δομή (ο τύπος του κράτους, οι ιδεολογικές παραστάσεις κλπ.).

Όπως επισημάνει και ο Βρετανός μαρξιστής ιστορικός Ste. Croix:

«Μια ταξική σχέση, στην οποία υπεισέρχεται η ταξική σύγκρουση, η ουσία της οποίας είναι η εκμετάλλευση [...] [προϋποθέτει] την ιδιοποίηση ενός πλεονάσματος από τον άμεσο παραγωγό. [...] Η φύση ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής κρίνεται όχι από το ποιος κάνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας παραγωγής αλλά από την ιδιαίτερη μέθοδο ιδιοποίησης του πλεονάσματος, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπών το πλεόνασμα από τους παραγωγούς» (Ste. Croix 1984: 101 και 107).

Μέσα από το θεσμικό πλαίσιο που εγκαθίδρυσε το νέο κράτος, αλλά και μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς (στους οποίους οι σχέσεις προαγοράς του προϊόντος των μικρών και μεσαίων καλλιεργητών έπαιζαν σημαντικό ρόλο), οι μη καπιταλιστικοί τομείς της οικονομίας και πρώτα απ' όλα η οικογενειακή γεωργία υπάγονταν με έμμεσο τρόπο στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

3. Αγροτική παραγωγή, σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και οι «εθνικές γαίες»

Όπως ήδη αναφέραμε, στις περιοχές όπου επεκτεινόταν η επικράτεια του πρώτου ελληνικού κράτους η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία δεν αποτελούσε παρά μια περιθωριακή μορφή, που συνολικά δεν ξεπερνούσε το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους. Μια σύγχυση σχετικά με τις συνθήκες ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο προκύπτει από το γεγονός ότι περισσότερο από το μισό καλλιεργήσιμο έδαφος του νέου ελληνικού κράτους ορίστηκε ήδη από το 1822 (στην Α΄ Εθνοσυνέλευση) ως ιδιοκτησία του κράτους (*εθνικές γαίες*). Παραχωρήθηκε δε στους μικροκαλλιεργητές,

⁸ Τον Ιανουάριο του 1837 εκδόθηκε ο πρώτος νόμος για την προώθηση της εθνικής βιομηχανίας.

οι οποίοι θεωρήθηκαν απλοί νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας. Το 1833 οι εθνικές γαίες αποτελούσαν περίπου 12,9 εκατ. στρέμματα σε σύνολο 18,6 εκατ. στρεμμάτων αγροτικά και κτηντροφικά αξιοποιήσιμου εδάφους (Καρούζου 2006: 182). Το έγγειο και φυτικό κεφάλαιο υπολογιζόταν γύρω στα 1840 σε 364 εκατ. δρχ. περίπου, και αποτελούσε το 76% της αξίας που έλαβε το 1860 (Πετμεζάς 2006: 121).⁹ Και πάλι πρόκειται για μια εικόνα αγροτικής οικονομίας η οποία, παρά τις καταστροφές του πολέμου, διαθέτει τις προϋποθέσεις της ανάκαμψης-μεγέθυνσης σε μεσοπρόθεσμη βάση.

Οι αγρότες που καλλιεργούσαν τις εθνικές γαίες υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στο κράτος μια σειρά από φόρους (ανάμεσα τους και τη δεκάτη), οι οποίοι κυμαίνονταν ανάμεσα στο 25% και το 40% της αξίας ή του όγκου του ακαθάριστου προϊόντος τους (Ξιφαράς 1992: 121).

Οι συνθήκες αυτές φαινομενικά μόνο προσομοιάζουν προς το καθεστώς ιδιοκτησίας πάνω στη γη που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα, το ελληνικό κράτος με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες δεν κληρονομούσε την ασιατική ιδιοκτησία του παρελθόντος, αλλά εγκαθίδρυε εντελώς διαφορετικές, αστικού τύπου, σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στη γη: Το κράτος, ως ιδιοκτήτης της γης με την αστική-καπιταλιστική έννοια του όρου (πλήρης ιδιοκτησία περιουσιακού στοιχείου), αποκτούσε το δικαίωμα να την πουλήσει, να την υποθηκεύσει κλπ., δικαιώματα που ήταν αδιανάπητα στο καθεστώς των ασιατικών-οθωμανικών σχέσεων παραγωγής. Και πραγματικά η Επαναστατική Κυβέρνηση του 1822 καθόρισε τη γη ως εθνική ιδιοκτησία για να τη θέσει στη συνέχεια ως εγγύηση προς όφελος των διεθνών δανειστών της: Αν δηλαδή αδυνατούσε η Ελληνική Κυβέρνηση να αποπληρώσει τα εθνικά δάνεια που έλαβε από το εξωτερικό (τα οποία τελικά παραχωρήθηκαν, όπως είπαμε, το 1824 και 1825) αναλάμβανε την υποχρέωση να εκποιήσει τις εθνικές γαίες, ή μέρος τους, για την αποπληρωμή των δανειστών της.

Με τον τρόπο αυτό, η νέα εξουσία διακήρυξε ταυτόχρονα τον *ριζικό μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας στη γη*: Η ασιατική-οθωμανική, συλλογική, ελέω Θεού ιδιοκτησία (που απέκλειε κάθε δυνατότητα πώλησης ή υποθήκευσης) έδινε τη θέση της σε μια «πλήρη» ιδιοκτησία, που αντιστοιχεί αποκλειστικά στις κοινωνικές (και νομικές) σχέσεις του καπιταλισμού.

Επιπλέον, η δεκάτη αποτελεί μια μορφή δασύματος που, υπό όρους, μπορεί να ενσωματωθεί στο καπιταλιστικό σύστημα ως ένα είδος προσόδου που ισοδυναμεί στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει με φόρο επί του προϊόντος, όπως άλλωστε συνέβη στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες. Ο Καρλ Μαρξ σημείωσε σχετικά τις «εκκλησιαστικές δεκάτες» στη Βρετανία και τις Tithe Commutation Acts, τα ψηφίσματα του Κοινοβουλίου το 1836 και 1838 που προέβλεπαν την αντικατάστασή τους με πληρωμές σε χρήμα:

«Μια όχι σωστή αντίληψη της φύσης της γαιοπροσόδου βασίζεται στο γεγονός, ότι από τη φυσική οικονομία του μεσαίωνα σύρθηκε και μεταφέρθηκε στη σύγχρονη εποχή, διαϊωνίστηκε με παλιά συμβόλαια, η πρόσοδος σε είδος, εν μέρει με τη μορφή της δεκάτης της εκκλησίας [...] εκεί που εξακολουθούσε να υπάρχει πάνω στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δεν ήταν τίποτα άλλο, και δεν μπορούσε να είναι άλλο τίποτε, από μια μεσαιωνικά μεταμφιεσμένη έκφραση της προσόδου σε χρήμα» (Μαρξ 1978-β: 967-968· βλ. και Ξιφαράς 1992: 123-124).

⁹ Το 1887 η αξία του έγγειου και φυτικού κεφαλαίου υπολογιζόταν στο 127% της τιμής του 1860.

Πράγματι, το ελληνικό κράτος, ιδιοποιούμενο ένα μέρος από τις δεκάτες των αγροτών σε είδος, τις διέθετε στην αγορά, επιταχύνοντας τον εγχρηματισμό του τμήματος εκείνου της αγροτικής οικονομίας που παρέμενε εν μέρει αυτοκαταναλωτικό.

Πάντως, το ελληνικό κράτος, παρότι απέκτησε νομοθετικά την κυριότητα των εθνικών γαιών, στην πραγματικότητα δεν κατόρθωσε να αποκτήσει την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία τους. Οι αγρότες που νέμονταν τις εθνικές γαίες πλήρωναν στο κράτος μόνο ένα μέρος των φόρων που τους αντιστοιχούσαν ως νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας (Τσουκαλάς 1977: 75-78) θεωρώντας πως η γη τούς ανήκει, ή έστω ότι δεν είναι δυνατόν να τους αφαιρεθεί, καίτοι βέβαια το μεγαλύτερο μέρος των δημόσιων εσόδων προερχόταν από αυτή τη φορολόγηση των αγροτών.¹⁰ Σύντομα μάλιστα οι καλλιεργητές εξασφάλισαν το δικαίωμα να κληρονομήσουν στους απογόνους τους ή να παραχωρούν το κομμάτι γης που καλλιεργούσαν, ενώ παράλληλα ήταν οι μόνοι που αποφάσιζαν τι και πώς θα καλλιεργηθεί, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα μόνοι αυτοί τον κίνδυνο των καταστροφών (Σταυρόπουλος 1979, τόμ. Β': 57 κ.ε.).

Οι εθνικές γαίες ανήκαν λοιπόν στο κράτος με τη νομική έννοια της ιδιοκτησίας. Αυτή η νομική ιδιοκτησία είχε βεβαίως και μια πραγματική οικονομική διάσταση, στον βαθμό που επέτρεπε στο κράτος να καλύπτει με τις προσόδους που εισέπραττε από τους νομείς ένα μέρος του προϋπολογισμού του, ή να συνάπτει δάνεια στο εξωτερικό υποθηκεύοντας τις εθνικές γαίες προς όφελος των δανειστών του. Εντούτοις, η κρατική νομική ιδιοκτησία των εθνικών γαιών πολύ απέχει από το να αντιστοιχεί σε μια ολοκληρωμένη μορφή κρατικής οικονομικής κυριότητας πάνω στη γη. Με τα (οικονομικά) δικαιώματα που ευθύς εξαρχής κατοχύρωναν υπέρ τους, οι αγρότες-μικροκαλλιεργητές που είχαν τη νομή των εθνικών γαιών, κατάφεραν σε σύντομο χρονικό διάστημα να μεταβληθούν σε πραγματικούς ιδιοκτήτες του χωραφιού που καλλιεργούσαν: Ιδιοκτήτες που υπέκειντο σε ένα είδος «φόρου ιδιοκτησίας», τους οποίους το κράτος σε καμιά περίπτωση δεν προετίθετο ή και δεν ήταν σε θέση να εξώσει από τη γη που καλλιεργούσαν. Όμως επισημαίνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος:

«Το γεγονός ότι ανάμεσα στο κράτος και τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών, που μέσα από το μηχανισμό της γαιοπροσόδου θα προσανατόλιζε την αγροτική οικονομία σύμφωνα με τα δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους αγρότες να αισθάνονται σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται προς την κατεύθυνση των εντατικών καλλιεργειών. Στο σημείο αυτό, το αστικό κράτος κατάφερε να παίξει τέλεια το ρόλο του: Εμποδίζοντας το σχηματισμό μιας τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες εμπορευματικές καλλιέργειες στη βάση της μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο την αγροτική παραγωγή και άφησε ελεύθερο το πεδίο στη δράση του εμπορίου και σε όλα τα ταξικά συμφέροντα που απορρέουν από αυτό» (Παναγιωτόπουλος 1980: 228).

¹⁰ Στην πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους, «το 65% των φορολογικών εσόδων εκπροσωπούσαν από τους άμεσους φόρους και κυρίως τους φόρους επί της εγγείου παραγωγής» (Κωστής 2006: 309). Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Ξιφαράς: «Πρόκειται για ένα προϋπολογισμό που απορροφά εισοδήματα κατά κύριο λόγο από τους αγρότες ενώ ταυτόχρονα δεν φορολογεί, σχεδόν καθόλου, την οικονομικά κυρίαρχη τάξη. [...] Η κοινωνική τάξη που περιλαμβάνει τους εκπροσώπους του εμπορίου και της ναυτιλίας ενισχύει τη θέση της στα πλαίσια του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και μέσα από την ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση. [...] Το καθεστώς της προνομιακής δημοσιονομικής μεταχείρισης αποτελεί ανάμεσα στ' άλλα μια ακόμα απόδειξη του πραγματικού χαρακτήρα του κράτους. Πρόκειται για ένα αστικό κράτος» (Ξιφαράς 1992: 167).

Τόσο η μικρή σημασία της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στις περιοχές που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος με την Επανάσταση, όσο και η δυνατότητα των αγροτών να διεκδικήσουν από το κράτος την πραγματική οικονομική ιδιοκτησία των χωραφιών που καλλιεργούσαν, ήταν το άμεσο αποτέλεσμα των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης μέσα στην πάλη των τάξεων: Η ανυπαρξία φεουδαλικών σχέσεων παραγωγής ή των «εμπορευματοποιημένων-επιχειρηματικών» μορφών τους (τσιφλίκια), η συγκεκριμένη διαδικασία διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής και, κυρίως, *το ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτικό βάρος που απέκτησαν οι αγροτικές μάζες μέσα από την επαναστατική διαδικασία* ερμηνεύουν την ικανότητά τους να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους πάνω στη γη. Σε έναν εντελώς διαφορετικό κοινωνικό συσχετισμό των δυνάμεων, το νεοελληνικό κράτος θα υπέθαλπε ίσως (όπως άλλωστε, ως γνωστόν, συνέβη στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία κατά τη χρονική περίοδο 1881-1917) τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία. Το νομικό και φορολογικό καθεστώς που διαμορφώθηκε μετά την Επανάσταση με τη ρύθμιση για τις εθνικές γαίες (πληρωμές σε χρήμα και σε είδος –παρακράτηση υπό μορφή φορολογικής προσόδου ενός μέρους της παραγωγής–, δικαίωμα υποθήκευσης της γης κλπ.) θα μπορούσε κάλλιστα να έχει ως βάση του όχι τους μικροκαλλιεργητές-νομείς, αλλά τους τσιφλικάδες.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί που παγιώθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος είχαν ως συνέπεια τη γενίκευση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας, παρά το γεγονός ότι το κράτος εμφανίζεται στο νομικό επίπεδο ως ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου μέρους της καλλιεργήσιμης γης. Συνακόλουθα, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας πάνω στη γη παραμένει περιθωριακό. Η κυρίαρχη αυτή μορφή ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο (η μικρή έγγεια ιδιοκτησία) μπορεί θεωρητικά να αντιστοιχεί είτε σε μια περιθωριοποιημένη-αυτοκαταναλωτική αγροτική οικονομία, είτε στην οικονομική μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής (όταν τα αγροτικά νοικοκυριά πωλούν το προϊόν τους στην αγορά ή, δυνητικά, σε περισσότερους εμπόρους), είτε, τέλος, στο σύστημα της προαγοράς, δηλαδή στην υπαγωγή αποκλειστικά σε έναν χονδρέμπορο-προαγοραστή, που παρέχει (και εν μέρει προκαταβάλλει) στον παραγωγό μια μορφή «μισθού με το κομμάτι». Η περίοδος που ανοίγει με την Επανάσταση έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της τη συνεχή και ραγδαία επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής και της προαγοράς στην ύπαιθρο, σε βάρος των εκμεταλλεύσεων αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα. Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η υπαγωγή των ανεξάρτητων μικροκαλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο γίνεται προφανής από τη συνεχή διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εξαγωγικών προϊόντων κατά τις επόμενες δεκαετίες.¹¹

Αυτή η διαφοροποίηση των καλλιεργειών προς όφελος των εμπορευσιμων και εξαγωγικών προϊόντων είχε αρχίσει ήδη πριν από την Επανάσταση του 1821 (βλ. κεφ. 4). Δεν είναι λοιπόν καθόλου παράξενο που στις αποφάσεις της πρώτης επαναστατικής Εθνοσυνέλευσης (1822) διαβάζουμε: «Η διοίκησης οφείλει δραστήρια μέτρα εις την δυνατήν εμψύχωσιν του εμπορίου και της γεωργίας εις την

¹¹ Οι καλλιέργειες της σταφίδας κάλυπταν το 1830 3.800 εκτάρια, το 1845 7.300, το 1851 17.250, το 1860 22.000, το 1871 34.630 και το 1878 43.500 εκτάρια. Η παραγωγή είναι αντίστοιχα το 1830 11,7 εκατομμύρια ενετικές λίτρες βάρους, το 1845 39, το 1851 86,3, το 1860 101, το 1871 173,2, και το 1878 435 εκατομμύρια ενετικές λίτρες. Μέχρι το 1870 εξάγεται σχεδόν όλη η παραγωγή (Κριμπάς 1934: 94). Το 1856 οι καπνοκαλλιέργειες καλύπτουν 1.750 εκτάρια (παραγωγή: 1 τόνος), το 1875 4.200 εκτάρια (παραγωγή: 2,7 τόνοι) (Αργυρούδης 1934: 87). Τέλος οι ελαιώνες κάλυπταν το 1830 25.000 εκτάρια, το 1861 37.000 και το 1881 182.900 εκτάρια (Τσουκαλάς 1977: 91). Σημειώνουμε ότι το 1864 προσαρτήθηκαν τα Επτάνησα και το 1881 η Θεσσαλία.

Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και διά να συσταθώσιν εταιρείαι γεωργική και εμπορική» (παρατίθεται στο Ευελπίδης 1934: 73).

Η Επανάσταση σηματοδοτεί επομένως τη φάση της ραγδαίας ενσωμάτωσης της γεωργίας (των ανεξάρτητων καλλιεργητών) στις κυρίαρχες αστικές σχέσεις, μέσα από την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής (και των αγροτών) στους μηχανισμούς της αγοράς και στο εμπορικό κεφάλαιο. Η παραγωγή τείνει έτσι να εξειδικευτεί σε ένα ή δυο προϊόντα κατά περιοχή, για να πουληθεί στη συνέχεια (σε μεγάλο βαθμό μέσω του συστήματος της προαγοράς) στους εμπόρους που έχουν την έδρα τους στα μεγάλα λιμάνια ή τα αστικά κέντρα. Το εμπορικό κεφάλαιο, συγκεντρώνοντας ολόκληρη την παραγωγή των μεμονωμένων μικροκαλλιεργητών μέσω σχέσεων προαγοράς, ιδιοποιείται στην πραγματικότητα την υπερεργασία τους, αφήνοντάς τους (μέσα από την καθήλωση των τιμών) μόνο τα απαραίτητα για την απλή αναπαραγωγή της εργασιακής τους δύναμης και των μέσων παραγωγής τους (βλ. κεφ. 4). Τους εντάσσει, όπως είπαμε, σε ένα σύστημα πρώιμου «φασόν» ή «μισθού με το κομμάτι», επεκτείνοντας και στον αγροτικό χώρο την κυριαρχία του κεφαλαίου.¹²

Κλείνοντας αυτή την ενότητα, θα πρέπει να κάνουμε μια ακόμα παρατήρηση σχετικά με τον ρόλο που μπορεί να παίζει η επικράτηση της μικρής οικογενειακής παραγωγής στον αγροτικό τομέα στις προοπτικές και τη δυναμική της καπιταλιστικής μεγέθυνσης.

Η απουσία προκαπιταλιστικών αρχουσών τάξεων και συστημάτων εκμετάλλευσης αποτελεί βεβαίως μια εκ των προϋποθέσεων της καπιταλιστικής μεγέθυνσης· όμως η δυναμική της μέλλει να κριθεί στην πάλη των τάξεων. Διότι μιλώντας γενικά, η πολιτική και κοινωνική ισχύς των αγροτών μικροκαλλιεργητών, κατά τις πρώιμες φάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης, παράγει αντιφατικά αποτελέσματα: αφενός συνεπάγεται τη συμπίεση των αγροτικών τιμών (βλ. σχετικά Μηλιός 2020-α, κεφ. 4: «Καπιταλισμός και αγροτικός τομέας»), επομένως και του κόστους αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, πράγμα που ευνοεί την κερδοφορία και την κεφαλαιακή συσσώρευση.¹³ αφετέρου σημαίνει όμως αυξημένη αντίσταση των αγροτών στην τάση μετατροπής τους σε μισθωτούς εργάτες, γεγονός που ενδέχεται να δυσχεράνει τη βιομηχανική ανάπτυξη (την άποψη αυτή

¹² Για να σταθεροποιήσει τις σχέσεις αυτές, το κράτος επιδίωκε την «πώληση» των εθνικών γαιών στους νομείς τους, μέσα από την οποία προσδοκούσε επίσης την επέκταση και εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Όμως, στο πλαίσιο του δεδομένου συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων, η πώληση των κτημάτων στους μικροκαλλιεργητές νομείς δεν ήταν εφικτή (και αναβαλλόταν για αρκετές δεκαετίες μετά την Ανεξαρτησία), μεταξύ άλλων γιατί γινόταν η εκτίμηση ότι η αδυναμία των αγροτών να αγοράσουν τις γαίες που καλλιεργούσαν θα δυσχέραινε και την είσπραξη των φορολογικών εσόδων που εξασφαλιζόνταν μέσω του καθεστώτος της νομής: «Ως προς τας εθνικάς γαίας, η διανομή αυτών ήτο έτι μάλλον επείγουσα. Διά ταύτης προσεδοκόντο δύο μέγιστα ωφελήματα: α) Να καλλιεργηθώσιν απέραντοι χέρσοι εκτάσεις και αυξηθώσιν ούτω ο εθνικός πλούτος και αι δημόσιαι πρόσοδοι. β) Να δημιουργηθεί τάξις μικροκτηματιών, ούτω δ' ου μόνον εις πρόσφυγας αλλά και εις πολλάς χιλιάδας πρώην απόρων αγωνιστών [...] Αλλ' η σπάνις του τε ιδιωτικού και δημοσίου χρήματος καθίστα την διανομήν αδύνατον· διότι οι γεωργοί δεν είχαν ν' αγοράσουν γαίας ούτε με μικράς δόσεις, το δε κράτος δεν ηδύνατο να προκαταβάλη εις τους απόρους τας δαπάνας της εγκαταστάσεως» (Ανδρεάδης 1925: 30· βλ. επίσης κεφ. 5).

¹³ Ο Μαρξ γράφει σχετικά: «Άρα, για να καλλιεργεί ο μικροαγρότης το κομμάτι του γης, ή για να αγοράσει γη για καλλιέργεια, δεν χρειάζεται, όπως γίνεται στον καθεαυτό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η αγοραία τιμή του προϊόντος της γης να ανέβει ως το σημείο εκείνο που θα του αποφέρει το μέσο κέρδος και, ακόμα λιγότερο, ένα με τη μορφή της προσόδου παγιωμένο πλεόνασμα πάνω από αυτό το μέσο κέρδος. [...] Επομένως αυτή η χαμηλότερη τιμή είναι ένα αποτέλεσμα της φτώχειας των παραγωγών και σε καμιά περίπτωση το αποτέλεσμα της παραγωγικότητας της εργασίας τους» (Μαρξ 1978-β: 900-901, η υπογράμμιση δική μου).

υποστηρίζουν για την Ελλάδα ο Παναγιωτόπουλος 1980: 229 και ο Σακελλαρόπουλος 1991: 177).

Το γεγονός όμως ότι, με εξαίρεση τη Βρετανία, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κυριάρχησε στον αγροτικό τομέα το «μοντέλο» της μικρής και μεσαίας οικογενειακής μονάδας και όχι της μεγάλης, καπιταλιστικής, γεωργίας, φαίνεται να συνηγορεί στο ότι είναι μάλλον αδόκιμο να θεωρήσουμε την εξέλιξη στην Ελλάδα ως «ιδιαιτερότητα», και μάλιστα μια «ιδιαιτερότητα» η οποία υπονόμει, υποτίθεται, τις προοπτικές της καπιταλιστικής μεγέθυνσης.¹⁴

4. Επιβιώσεις και αντιστάσεις του «παλιού καθεστώτος»

Η εμπορευματική παραγωγή δεν καταλάμβανε το σύνολο της αγροτικής παραγωγής στην επικράτεια του νέου ελληνικού κράτους. Παράλληλα υπήρχαν αγροτικές ζώνες στις οποίες, αν και κυριαρχούσαν σχέσεις μικρής ατομικής καλλιέργειας, εντούτοις αυτές δεν συνδέονταν με την παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων, ούτε για το εξωτερικό εμπόριο ούτε για την εσωτερική καταναλωτική και παραγωγική αγορά. Αυτές οι ως επί το πλείστον ορεινές αυτοκαταναλωτικές περιοχές συγκροτούσαν την «άλλη Ελλάδα», στην οποία επιβίωναν πρακτικές και αξίες του «παλιού καθεστώτος», και η οποία αποτέλεσε το έδαφος για την ανάπτυξη μορφών «αντίστασης» στο κράτος και την κυρίαρχη οικονομικοκοινωνική τάξη πραγμάτων, όπως η ληστεία ως τρόπος συλλογικής ύπαρξης, η σύλληψη ομήρων για λύτρα κλπ.

Οι ληστές αποτελούσαν αφενός ένα κατάλοιπο των παλιών (μετασχηματισμένων ασιατικών) κοινωνικών σχέσεων («κλεφταρματολισμός») και αφετέρου μια αυθόρμητη αντίσταση στη νέα, αστική τάξη πραγμάτων. Σχημάτιζαν ένοπλες ομάδες, που συνέχονταν από ιεραρχημένες κοινοτικού τύπου σχέσεις, υπό την ηγεσία ενός αρχηγού που ορισμένες φορές ονομαζόταν βασιλιάς, και χρησιμοποιούσαν ως σημαία τα σύμβολα της Ορθοδοξίας (Αμπού 1968¹⁵). Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τη μάζα που, εκτός αγοράς και αγοράς εργασίας, προκύπτει από τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής:

«ρίχτηκε πρώτα πρώτα μια μάζα ζωντανές εργατικές δυνάμεις [...] με μοναδικό βιοπορισμό την πώληση του εργατικού της δυναμικού ή τη ζητιανιά, την αλητεία και τη ληστεία. Το ότι δοκίμασαν πρώτα τον δεύτερο δρόμο, διώχτηκαν όμως απ' αυτόν και σπρώχτηκαν στη στενή οδό προς την αγορά εργασίας με την κρεμάλα, το παλούκι και το μαστίγιο [...] είναι ιστορικά διαπιστωμένο» (Μαρξ 1990: 383).¹⁶

¹⁴ Όπως σημειώνει ο Μαρξ: «Το ηθικό συμπέρασμα αυτής της ιστορίας, που μπορεί κανείς να το βγάλει επίσης ξεετάζοντας την αγροτική οικονομία από άλλη σκοπιά, είναι ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αντιτίθεται σε μια ορθολογικά οργανωμένη αγροτική οικονομία ή ότι η ορθολογικά οργανωμένη αγροτική οικονομία δεν συμβιβάζεται με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα (παρά το ότι το τελευταίο προάγει την τεχνική της ανάπτυξη) και χρειάζεται είτε το χέρι του μικροαγρότη, που εργάζεται ο ίδιος, ή τον έλεγχο των συνεταιρισμένων παραγωγών» (Μαρξ 1978-β: 157· η υπογράμμιση δική μου).

¹⁵ Το βιβλίο του Edmond About, *Le Roi des Montagnes* κυκλοφόρησε το 1857 και αναφέρεται μυθιστορηματικά σε μια συμμορία Ελλήνων ληστών που επιδίονταν σε απαγωγές για εξασφάλιση λύτρων. Χαρακτηριστικά ο Αμπού γράφει: «Δεν είχαν παρατηρήσει ακόμα ότι οι κυρίες φορούσαν σκουλαρίκια και δεν τις πρόσταξαν να βγάλουν τα γάντια τους. Δεν βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ληστές της Ισπανίας και της Ιταλίας, που κόβουν το δάχτυλο για να πάρουν το δαχτυλίδι και ξεκολλάνε το αυτί για ένα μαργαριτάρι ή ένα διαμάντι. Όλες οι δυστυχίες που μας απειλούσαν ήταν τα λύτρα» (Αμπού 1968: 53).

¹⁶ «[Ο]ι απότομα εκφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζί σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων» (Μαρξ 1978-α: 758-759).

Ο Έρικ Χομπσμπάουμ επισημαίνει ότι η ληστεία αποτέλεσε καθολικό ενδημικό φαινόμενο στις αγροτικές κοινωνίες,¹⁷ και ότι σε περιόδους επαναστάσεων η ληστεία αναζωπυρώνεται:

«οι ληστές συμμετέχουν στις αξίες και τις επιδιώξεις του αγροτικού κόσμου, σαν παράνομοι δε και αντάρτες είναι συνήθως ευαίσθητοι στις επαναστατικές τους κινήσεις. Σαν άνθρωποι που έχουν ήδη κερδίσει την ελευθερία τους, βλέπουν με περιφρόνηση την αδράνεια και την παθητικότητα της μάζας, σε περιόδους όμως επανάστασης αυτή η παθητικότητα εξαφανίζεται. Μεγάλος αριθμός αγροτών γίνονται ληστές» (Χομπσμπάουμ 1975: 102).

Στην περίπτωση της πρώτης περιόδου της ελληνικής αστικής εξουσίας, η κρατική ένοπλη δύναμη δεν μπορούσε να εξαλείψει τη ροπή της αποδεδειγμένης αυτής μάζας προς τη ληστεία, πόσο μάλλον που τα οργανωτικά σχήματα του παλιού καθεστώτος, ο κλεφταρματολισμός, τους παρείχε μια σημαντική εμπειρία και ένοπλη ισχύ.

«Εκεί όπου η παράδοση των κοινοτήτων και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί παραμένουν ισχυροί, συναντούμε τον ένοπλο/ληστή των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους, να καταλαμβάνει (ή να συμπεριφέρεται σα να καταλαμβάνει) τη θέση του ανταγωνιστή του εκπροσώπου του κράτους [...] Γιατί, στη διαδικασία/περίοδο της μετάβασης προς τον σύγχρονο κόσμο, ο “νόμος” και το κράτος επέχουν τη θέση του “ξένου” και του “άλλου”, και εκλαμβάνονται ως εξωτερική απειλή» (Κοταρίδης 1993: 297).

Τον Ιούνιο 1835 μεγάλες συμμορίες ληστών κατέλαβαν χωριά στην περιοχή του Μεσολογγίου συλλαμβάνοντας ομήρους, ενώ τον Απρίλιο του 1839 ληστές λεηλάτησαν το Γύθειο.¹⁸ Ορισμένες φορές επιχείρησαν να παίξουν πολιτικό ρόλο, τόσο με απαγωγές ξένων προσωπικοτήτων όσο και μέσα από τις διασυνδέσεις τους με πολιτικά πρόσωπα (Μπουρόπουλος 1931: 74-75). Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Κολιόπουλος για τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830:

«Το χειμώνα του 1834 και την άνοιξη του 1835 η ληστεία παρουσίασε επικίνδυνη έξαρση και πήρε απειλητικές διαστάσεις, με τη μορφή πια μεγάλων ληστρικών σωμάτων που περιέρχονταν τις μεθόριες επαρχίες με ιδιαίτερη προκλητικότητα. Οι ληστείες της εποχής αυτής [...] δεν ήταν συνήθως αρπαγές και απαγωγές, αλλά είχαν

¹⁷ «Όλες οι αγροτικές κοινωνίες στο παρελθόν, είχαν συνηθίσει σε περιοδικές ελλείψεις [...] και σε καταστροφές που δεν μπορεί κανείς να προβλέψει [...]. Όλες αυτές οι καταστροφές βοήθησαν την ληστεία κάθε είδους. [...] Ένα δραστήριο και σύγχρονο κράτος, όπως η Γαλλία μετά την Επανάσταση, μπόρεσε να διαλύσει μέσα σε λίγα χρόνια, το απέραντο κύμα της ληστείας (όχι κοινωνικής) που σάρωσε κυριολεκτικά τις περιοχές του Ρήνου κατά τη δεκαετία του 1790» (Χομπσμπάουμ 1975: 14-15).

¹⁸ «Την 8ην Απριλίου 1839 διακόσιοι λησταντάρται [...] επέδραμον κατά της πόλεως Γυθείου, διήρπασαν τας οικίας, εξηνάγκασαν τους εμπόρους να παραδώσουν εις αυτούς επί ποινή θανατώσεως τα χρήματά των, εληλάτησαν δύο πλοία φέροντα φορτία σίτου και ελαίου και εκίνησαν τόσω την αγανάκτησιν των κατοίκων, ώστε ούτοι, βοηθούμενοι και υπό των πέριξ χωρίων επετέθησαν κατά της συμμορίας και την διέλυσαν πολύ πριν φθάσουν στρατιωτικά δυνάμεις εξ Αθηνών» (Μπουρόπουλος 1931: 75). Ο Μπουρόπουλος συγγέει πάντας τους ληστές με τους «συνταγματικούς» αντάρτες μετά τη διάλυση των ατάκτων από την Αντιβασιλεία, όπως οι Δήμος Τσέλιος και Νίκος Ζέρβας, τους οποίους κατατάσσει στους ληστές, και γενικότερα ονομάζει «λησταντάρτες» και τα ένοπλα κινήματα που απαιτούσαν από τον βασιλιά Όθωνα τη θέσπιση Συντάγματος. Όπως επισημαίνει ο Κολιόπουλος (1988: 21), «η επίσημη ορολογία και κλίμακα, “ληστές”, “λησταποστάτες” και “αποστάτες” των εκπροσώπων της εξουσίας, κάθε άλλο παρά βοηθάει στον υπολογισμό των πρώτων».

τη μορφή παράνομης φορολογίας ή συστηματικής ληλασίας. [...] Αναφέρονται έτσι 93 εκδικασθείσες υποθέσεις ληστείας το 1835, από τις οποίες οι 45 είχαν διαπραχθεί στους δύο νομούς που συνόρευαν με την Τουρκία, στην Αιτωλοακαρνανία και στη Φωτιδοφωκίδα» (Κολιόπουλος 1988: 8).

Η ληστεία ως τρόπος συλλογικής ύπαρξης στις ορεινές αυτοκαταναλωτικές αγροτικές περιοχές της χώρας, δηλαδή ως επιβίωση των κοινοτιστικών-οθωμανικών δομών της προεπαναστατικής περιόδου, έμελλε σύντομα να εξαφανιστεί, δίνοντας τη θέση της στις σύγχρονες μορφές ατομικής ή «επιχειρηματικής» ληστείας που προσιδιάζουν στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, αυτές που χαρακτηρίζουν και τις σημερινές δυτικές κοινωνίες. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας θα εντάξει σταδιακά το σύνολο του αγροτικού χώρου στους μηχανισμούς της αγοράς και θα οδηγήσει στη σταδιακή υπαγωγή της κάθε αγροτικής περιοχής στις κρατικές θεσμίσεις και στους νόμους κίνησης του κεφαλαίου.

Δεν εντάσσεται στους στόχους του παρόντος βιβλίου το να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μετά το τέλος της Επανάστασης.¹⁹ Όσα αναφέραμε εδώ για τη δεκαετία του 1830, όπως και όσα θα παρουσιάσω στο επόμενο τμήμα του παρόντος βιβλίου αναφορικά με τη λειτουργία της Μεγάλης Ιδέας, αποσκοπούν αποκλειστικά στο να δείξουν τη δραστικότητα των τάσεων και διαδικασιών που διαμορφώθηκαν και τέθηκαν σε κίνηση στην κοινωνία και το κράτος μέσω της Επανάστασης. Με αυτά κατά νου, θα κλείσω το παρόν κεφάλαιο με ένα απόσπασμα από το βιβλίο του Αθανάσιου Ν. Βερναρδάκη, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, το οποίο γράφτηκε το 1879 και κυκλοφόρησε το 1885, και το οποίο σκιαγραφεί – όπως αρκετά άλλα βιβλία της εποχής του –²⁰ τη δυναμική του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού που δημιούργησε η Επανάσταση, κατά τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες ύπαρξής του:

«Εν διαστήματι τεσσαρακονταετίας [...] η έκτασις των καλλιεργουμένων γαιών ετετραπλασιάσθη, τα προϊόντα επολλαπλασιάσθησαν, τινά δε τούτων έλαβον και απίστευτον έκτασιν, η κτηνοτροφία δεν υπολείπεται πολλών εθνών (όταν εκτιμηθώσιν αναλόγως και ληφθώσιν εις τους υπολογισμούς και τα μικρά ζώα). Το ναυτικόν, αν και δεν ηύξησεν εκ παραλλήλου με τας λοιπάς προόδους, ουχ ήττον αναλόγως του πληθυσμού είναι εκ των πρωτευόντων εν τω κόσμω [...] Το εμπόριον κατέχει πάντοτε την επίζηλον αυτού θέσιν, η δε βιομηχανία ήρχισε να μεταμορφούται βραδέως μεν αλλ' άνευ κλονισμών, η επιτηδευματική εργασία κατέχει διακεκριμένην θέσιν, πόλεις ηγέρθησαν ως διά μαγικής ράβδου επί ερειπίων και βράχων· η κτηματική περιουσία έλαβε μεγάλας διαστάσεις, η αξία αυτής αυξάνεται οσημέραι, ο δε Έλλην ζη και ενδιατάται, όπως τα μάλλον ανεπτυγμένα έθνη, πραγματοποιών πλείονας παντός άλλου οικονομίας [...]. Έθνος [...] κεκτημένον περιουσίαν αξίας 7,300 εκατομ. δραχ. και δυνάμενον να παράγει ετησίως 689 εκατομ. δρ. εξ ων να δαπανά 480 εκατομ. δρ. και να εναποταμιεύη 208,800,000 δρ., τοιούτον έθνος εξασφάλισε το μέλλον αυτού» (Βερναρδάκης 1990: 315-316).

Βιβλιογραφία

¹⁹ Για μια συνοπτική προσέγγιση αυτού του τύπου, βλ. Μηλιός 2000: 297-448.

²⁰ Ενδεικτικά: «Ότε ο Όθων εξελέχθη πρώτος βασιλεύς της Ελλάδος, αι Αθήναι ήτο πόλις ελεεινή. [...] Από της εποχής εκείνης ήμισυς μόλις παρήλθεν αιών, αι δ' εν τη καταστάσει των Αθηνών γενόμεναι μεταβολαί είναι τοιαύται, ώστε αν ο πρώτος βασιλεύς των Ελλήνων ηδύνατο να επισκευθή αυτάς, δεν ήθελε δυνηθή να αναγνωρίση την πρωτεύουσαν αυτού, εάν ο επιβάλλον της Ακροπόλεως βράχος, μετά των ερειπίων του αθανάτου Παρθενώνος, δεν υπήρχεν εισέτι υπερκείμενος της πόλεως» (Τσέστων 1980:104).

- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζίας.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (2006), «Βιομηχανία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 219-251.
- Αμπού, Εντμόν (1968), *Ο βασιλεύς των ορέων*, Αθήνα: Γαλαξίας.
- Ανδρεάδης, Ανδρέας Μ. (1925), *Μαθήματα δημοσίας οικονομίας. Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία. Μέρος Α΄. Από της Επανάστασεως μέχρι της πτωχεύσεως (1821-1893)*, Εν Αθήναις: Εκδοτικός Οίκος Δ. Ν. Τζάκα, Σ. Δελαγραμμάτικα & Σια.
- Ανδρέου, Α.Ι. (1934), «Εμπόριον», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 147-154.
- Αργυρούδης, Δ. Ι. (1934), «Καλλιέργεια του καπνού», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 87-91.
- Βερναρδάκης, Αθανάσιος Ν. (1990 [1885]), *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Ευελπίδης, Χρ. (1934), «Γεωργική οικονομία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 73-79.
- Καμπούρογλου, Παντολέον (1985 [1883]), *Ιστορία του Πειραιώς από του 1833-1882 έτους: Γενική κατάσταση, κινήσεις εμπορίου, ναυτιλία, βιομηχανία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Καρδάσης, Βασίλης Α. (1987), *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπεζίας.
- Καρδάσης, Βασίλης (1993), «Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1858-1914», στο Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 215-242.
- Καρούζου, Ευαγγελία (2006), «Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 175-218.
- Κατσούλης, Γιώργης, Μάριος Νικολινάκος και Βασίλης Φίλιας (1985), *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας από το 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κολιόπουλος, Γιάννης (1988), *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Ερμής.
- Κοταρίδης, Νίκος Γ. (1993), *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Κριμπάς, Β.Δ. (1934), «Αμπελουργία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι΄ (Ελλάς), Αθήνα: Πυρσός, 93-95.
- Κωστής, Κώστας (2006), «Δημόσια οικονομικά», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 293-335.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος (1996), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων.
- Μαρξ, Καρλ (1978-α), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1978-β), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 3, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ (1990), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. 2, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μηλιός, Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική.
- Μηλιός, Γιάννης (2020-α), *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μηλιός, Γιάννης (2020-β), *1821. Ιχνηλατώντας το Έθνος, το Κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μοσκόφ, Κωστής (1979), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική έκδοση.

- Μπαμπανάνης, Στέργιος (1985), *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μπουρόπουλος, Α.Ν. (1931), «Ληστεία», στο *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ΄ Αθήνα: Πυρσός, 74-76.
- Ξιφαράς, Δημήτρης (1992), *Δημοσιονομική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1828-1862*, Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (1980), «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Θεμέλιο, 216-235.
- Παπαθανασόπουλος, Κωνσταντίνος (1983), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πετμεζάς, Σωκράτης (2006), «Αγροτική οικονομία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 103-152.
- Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος Δ. (1991), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα: Εξάντας.
- Σταυρόπουλος, Θεόδωρος (1979), *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Ste. Croix, G.E.M., de (1984), «Class in Marx's conception of history, ancient and modern», *New Left Review* 146: 92-111.
- Τσέστων, Κάρολος (1980 [1887]), *Η Ελλάς τω 1887*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία.
- Τσοκόπουλος, Βάσιας (1984), *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χαρλαύτη, Τζελίνα (2006), «Ναυτιλία», στο Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 421-462.
- Χομπσπιάουμ, Έρικ (1975), *Οι ληστές*, Αθήνα: Βέργος.
- Χουμανίδης, Λάζαρος Θ. (1990), *Οικονομική ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. Β΄: Από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935, Αθήνα: Παπαζήσης.